

## ОДНОСКЛАДНІ НОМІНАТИВНІ РЕЧЕННЯ В АСПЕКТІ СИНТАКСИЧНОЇ НОРМИ

У статті розглянуто особливості комунікативної реалізації двох різновидів односкладних номінативних речень: спонукально-бажальних і вокативних зі значенням спонукальної модальності. Визначено їхні семантичні і структурні характеристики.

Ключові слова: односкладні номінативні речення, спонукальне значення, вокативні речення.

В українському мовознавстві має чимало наукових розвідок (монографій, дисертацій, статей), присвячених односкладним номінативним реченням (за І. Вихованцем, іменникові речення [3, с. 98], а за І. Слиньком, Н. Гуйванюк, М. Кобилянською, іменні [20, с. 240]) як авторитетних, так молодих мовознавців (наприклад, Л. Біятенко [2], Н. Вітрук [4], І. Вихованець [3], В. Горяний [5], П. Дудик [7; 8], А. Загнітко [9; 10], Н. Іваницька [11], Л. Кадомцева [12], С. Караман [13], З. Коржак [14], З. Коцюба [15], Л. Лонська [17], М. Скаб [19], І. Слинько [20], І. Сушинська [23]). У цих та низці інших працях висвітлено низку актуальних і проблемних питань розглядуваних синтаксичних утворень, зокрема походження і розвиток, структура і семантика, класифікація, комунікативні і стилістичні особливості. Не зважаючи на постійну зацікавленість односкладними номінативними реченнями, констатуємо, що їхній комунікативний і стилістичний потенціал розкрито не повно. Тому запропонована стаття присвячена односкладним номінативним реченням зі значенням спонукальної модальності.

Під односкладними номінативними реченнями розуміють «такі односкладні речення, які стверджують буття предмета або явища і мають головний член, виражений іменником у називному відмінку або сполученням слів з прямим відмінком у центрі» [7, с. 137; 22, с. 257]. Семантико-комунікативну основу номінативних речень складає ствердження наявності певних фактів.

На сьогодні не існує загальноприйнятої класифікації односкладних номінативних речень, оскільки в основу наявних класифікацій покладено різні критерії, наприклад: морфологічне вираження головного члена речення; комунікативна спрямованість; структура речення; виконувані функції; наявність/відсутність «граматичної особи»; ступінь виявлення диференційних ознак. Найчастіше між односкладними номінативними реченнями виокремлюють такі, як буттєві, вказівні, оцінні, власне називні/номінативні, спонукально-бажальні, вокативні, номінативний теми, номінативний уявлення. Зауважимо, що внутрішньо диференціюючи номінативні речення, більшість

науковців не виокремлює вокативні речення, зараховуючи їх до синтаксично нечленованих конструкцій (див., наприклад, [7; 9; 20; 21]). Це відповідно відображено і в граматиках української мови.

### Номінативні спонукальні речення.

Якщо номінативними висловленнями мовець *стверджує* наявність або існування предмета чи явища в момент мовлення, то спонукальними номінативними реченнями він *вимагає* існування чи наявності конкретно вказаного факту дійсності (П. Лекант [16], В. Бабайцева [1], П. Дудик [7] та інші). Семантика номінативних речень спонукальної модальності поєднує в собі основне буттєве значення і додаткове значення спонукальної модальності, втілюваної у відповідній спонукальній інтонації [7, с. 143]. Пор.: **От і хатка.** *Хто хоче, може навіть димаря приробити* (В. Винниченко); і – *Хто такий? Документи!* – *чую безапеляційне і грізне* (Ю. Збанацький). У спонукальних номінативних реченнях відбувається семантичне зміщення: значення спонукальної модальності стає основним, а буттєве відсувається на периферію.

Спонукальними номінативними висловленнями адресант може передати обмежене коло часткових значень спонукування. Це може бути наказ, команда, вимога, попередження, застереження. Наприклад: *В тій хвилі в тіснині дався чути крик тухольських вартових: «Монголи! Монголи!» – вслід за тим прибігли вартіві, голосячи, що монголи в незліченній силі показалися в долині над Опаром* (І. Франко); *Просвистіли кулі, поруч вибухнуло кілька невеликих бомб. Літаки ревли, наводячи жах. Через деякий час пролунало: – Відбій!* (П. Автомонов); *Коли на столі замість страв лишилися тільки гори кісток та об'їдків, а в пляшках та карафках зблищали денця, громовим голосом він повелів: – Музика!* (Ю. Збанацький).

Посилення імперативності в спонукальних номінативних висловленнях пояснюється тим, що вони відзначаються максимальною емпазою. Крім того, спонукальні номінативні речення, називаючи щось, повідомляють про те, що факт, явище, дія тощо характеризуються облігаторною футурально-репрезентивною перспективою: подібно до дієслівних форм теперішнього часу, номінативні речення спонукальної модальності подають реальний факт, який здійсниться після процесу вимови.

Семантико-синтаксична структура номінативних спонукальних речень складається з предиката, який позначає процесуальну ознаку і виступає реальною основою речення, відображаючи певне явище позалінгвальної дійсності.

Крім предиката, семантико-синтаксична структура номінативних речень спонукальної модальності може містити також об'єкт, конкретизатор, атрибут. Наявність об'єкта, атрибута не викликає у мовознавців заперечень, визнано нормативним. Наприклад: – **Вогонь по фашистських гадах!** – *гукнув Капустін, на його висках, шиї повиступали посинілі від крові жили* (П.Автомонов); *З перев'язаною, закривавленою головою Нарожній посеред бойовища гучним загрозливим голосом збадьорював людей: – Смерть тиранам!* (К. Гордієнко).

Щодо конкретизатора, то в мовознавчій науці співіснують різні погляди. Одні дослідники вважають, що в номінативному реченні не може бути

конкретизатора, бо його наявність свідчила б про те, що речення містить у своєму складі значення дієслова-присудка (О. Шахматов [24], П. Дудик [7] та ін.). Інші ж, навпаки, припускають можливість наявності у структурі номінативного речення конкретизатора (О. Пешковський [18], Л. Біятенко [2] та ін.). Гадаємо, що однозначне заперечення можливості вживання у семантико-синтаксичній структурі конкретизатора суперечить у певній конкретній ситуації мовній дійсності. Адже факти мови засвідчують, що іменники в називному відмінку з прислівниками і прийменниково-іменниковими сполуками за певних умов становлять один смисловий комплекс. Такі умови виникають тоді, коли конкретизатор характеризує темпоральні та локативні умови, обставини, оточення, які не мають прямого відношення до змісту окремого поняття, а лише прилягає до нього за змістом, супроводжує його; виконують атрибутивну функцію щодо всього висловлення. Отже, описуючи те чи інше речення, потрібно враховувати різні аспекти. Треба уважно аналізувати кожне речення, звертати увагу на зв'язок його з контекстом і не намагатися штучно примислювати «очищення» дієслова, в якому речення дійсно не має ніякої потреби [2, с. 92]. Наприклад: – **Вогонь на мене!** (О. Гончар); – **Гей-гей, хлопці! Німці в полі! По конях!** – крикнув з могили Нещадименко і оглянувся на німецькі цети (О. Довженко); **Команда налетіла, вдарила, як грім серед ясного неба:** – **Танки праворуч!** (О. Гончар).

#### **Вокативні спонукальні речення.**

За певних комунікативних умов вокативні речення (звертання-речення, кличні комуніканти) можуть набувати спонукального значення. Основним змістом спонукальних вокативних речень є спонукування, адресоване особі, до якої звертаються. Розмежування власне вокативних і спонукальних вокативних речень здійснюється на основі контекстного критерію: якщо вокативне речення передує іншому висловленню будь-якої модальності, то таке речення зараховується до власне вокативних; вокативне висловлення, вжите ізольовано або після іншого речення розповідної чи питальної модальності, розглядається як речення спонукальної модальності. Наприклад: – **Сержанте Коломієць!** – покликав Сагайда полкового зв'язківця, якого знав ще з Дінця і який зараз виконував у нього обов'язки розводящого. – **Одведи цього ... «варяга» на пост** (О. Гончар); – **Боже великий! Боже милосердний!** – каже, простягнувши руки до образу. – **Положив еси йому мою найдорожчу думку, поможи ж йому й доказати сю справу!** (П. Куліш) – власне вокативні речення; – **Товаришу гвардії молодший лейтенант!** – покликали Черниша десь знизу, з-під насипу (О. Гончар) – вокативне спонукальне речення.

Зміст вокативних речень багатший від змісту звертання – компонента, модифікатора семантико-синтаксичної структури спонукальних речень, – бо «приховано» і не розчленовано виражає певну думку-почуття, якою супроводжується звертання до особи і яка розуміється з ситуації (в усному мовленні) або з контексту (у писемному мовленні), поза якою немислиме функціонування звертань-речень, що становлять вищою мірою експресивні конструкції [8, с. 38]. К. Шульжук вказував, що особливість даного типу речень полягає в тому, що в них «не формально-граматичні показники є

визначальними, а внутрішні, смислові значення, що, як правило, не наявні в тому чи іншому контексті, а домислювані, такі, що логічно обумовлюються специфікою ситуації, змістом висловлювання» [26, с. 130].

В основі вокативних речень спонукальної модальності лежить звертання. Проте зміст вокативних речень порівняно з звертанням – компонентом структури спонукальних речень – завжди модально й емоційно забарвлений, значно ширший і передає складніше уявлення про адресата спонукування. Тому граматично оформлене звертання не тільки називає адресата мовлення, але й передає інформативно-завершене висловлення, стає «своєрідним центром висловлення, що сконденсовує у собі багатство семантичних відтінків» [25, с. 221].

А, отже, вокативні речення спонукальної модальності здебільшого не потребують додаткового вербального розкриття свого змісту, оскільки такий зміст концентрується в них, хоч словесно й не виражається, а зрозумілий з інтонації, з якою вимовляється таке речення, та ситуації мовлення.

Основна функція вокативних речень – фатична, тобто встановлення контакту через номінацію адресата мовлення. Оскільки звертання-речення конденсують у собі різні семантичні відтінки, то цілком закономірним є той факт, що ці речення за певних комунікативних умов виконують фатично-спонукальну функцію, яка є контамінацією, своєрідним сплавом власне фатичної (контактновстановлюваної) і спонукальної, а точніше її семантичних варіантів – вимоги, наказу, команди, застереження. Наприклад: *Дмитро прийшов пізно. <...> Від ранньої весни ночував під оборогом ніби тому, що в хаті задуха. – Дмитре, агов, Дмитре! – тихо позвала Ільчиха. Чула, як неохоче зіскочив з драбини (І. Вільде); ...Може, мати в кухні? Галина боїться покликати, вона боїться, що не почує відповіді. Її маленьке серце ладне вискочити з грудей. – Галино! Галю! – Дівчина здригається. Вона біжить на батьків голос, але ноги в неї стали зенацька немов чужі (О. Донченко).* У наведених прикладах простежується намір мовця не тільки встановити контакт з конкретною, знайомою особою, але й бажання, вимога адресанта бачити адресата (щоб той з'явився чи відгукнувся), спілкуватися з ним тощо.

Фатично-спонукальну функцію вокативні речення виконують і тоді, коли комуніканти особисто не знайомі, проте один з них має потребу в зміні дійсності. Наприклад: *– Спробуймо! – сказав Бурунда і, вхопивши рукою за груди Максима, витяг його перед себе. Біля нього став Тугар Вовк і почав махати білою хусткою. – Тухольці! – закричав він, звертаючись до берега. Тихо стало довкола (І. Франко); Ззаду покликано: – Товаришу! Товаришу! (В. Підмогильний).* Мовець, називаючи особу (осіб), яка повинна стати виконавцем спонукуваної дії, встановлює контакт і одночасно щось вимагає: тиші та щоб його вислухали в (1) і щоб людина обернулася, зупинилася в (2).

Із фатично-спонукальною метою можуть бути використані вокативні речення і в ситуації, коли комуніканти знайомі, а їхні стосунки регламентовані соціальним становищем, віком тощо. У такому випадку і комуніканти, і комунікатор внутрішньо готові до реалізації спонукування і саме так, як того вимагає мовець, наприклад: *У першу мить Ріхтер стояв ні в тих, ні в сих, тоді*

обвів поглядом натовп, дістав з кобури вальтер і підтюпцем побіг до гурту поліцейських. – **Манжусе!** – закричав Ріхтер Манжус витягся перед ним (В.Земляк); – *Просю покорно за стіл!* – запрохувала Огириха. – *Лізочко, ти ж таки хазяйка... І де та Зінька ваша, хоч би дитину в молодиці взяла. **Зінько!** – погукала в кухню. Та вибігла і взяла дитину* (А.Головко).

Використовують вокативні речення спонукальної модальності також для поновлення контакту, для налагодження щойно розірваного каналу комунікації з ініціативи будь-якого учасника акту волевиявлення. У такій ситуації виконання спонукуваної дії (як-от, зупинитися, не йти, продовжити розмову тощо) повністю залежить від адресата спонукування, від його бажань, настроїв. Наприклад: Олексій (в сторону): *Схаменулась! Нехай покортить!* (Іде далі). Уляна: **Олексію-бо!** (Г. Квітка-Основ'яненко); *Він холодно відхилив дружину, промимрив щось невиразне й похапцем, немов тікаючи од переслідувача, пішов до дверей. – **Андрію!** – з одчаєм у голосі гукнула Сіма* (О. Слісаренко).

П. Дудик виділяє кілька основних груп вокативних речень, які розрізняються змістом і функцією. Власне спонукальним значенням виділяються дві: 1) група звертань-речень, що об'єднує речення, якими гукають когось, просять, закликаючи вимагають якось зреагувати на кликання, зробити щось, розповісти, пояснити тощо; 2) група звертань-речень з виразною спонукальною функцією – попереджувальною, заборонною тощо, за допомогою яких мовець застерігає від чогось адресата [8, с. 39].

Експресивне забарвлення вокативних речень спонукальної модальності може посилюватися, увиразнюватися. Це відбувається тоді, коли вони декілька разів повторюються (два і більше): або одночасно, послідовно, або повторення здійснюється з певним інтервалом; чи звертання вимовлене з протягуванням окремих звуків. Наприклад: Кряж. *Ходім, Омеляне! До свого друга давнього та не піти. **Олю! Олю!*** (Увійшла Ольга) (М. Зарудний); *Але Жоржетта, ніби не чуючи, з викликом провадила своєї: – Тож як ви могли мене запам'ятати?! Зате ви були... як кінозірка! Така красива золотоволоса принцеса! Я, до речі, була у вас закохана, і навіть придумала вам ім'я казкове: Віо-Віо-Віорелі... Не сердьтесь, але я вас так ... з любов'ю називала, доки.. доки не... – **Ж-ж-жето!** – застережливо прошипіла Міля, однак Віорелія Віорелівна, заскочена несподіваним освідченням, не звернула на те уваги* (Г. Тарасюк).

Головний (стрижневий) компонент семантико-синтаксичної структури вокативних речень спонукальної модальності може бути репрезентований тільки субстантивом чи сполученням слів у формі кличного відмінка або, коли іменник – це субстантивований прикметник чи дієприкметник, у формі називного відмінка. Семантико-синтаксична структура спонукальних вокативних речень може містити модифікатори.

Граматичними (морфологічними) репрезентантами предиката власне номінативних (іменних) речень спонукальної модальності виступають:

1) іменник у називному відмінку, наприклад: – **Дзвінок!** – тихо говорить Володько. – *Всі за лаштунки! Суфлер! **Увага!*** (У. Самчук); <...> *Цибатий завів воли так, щоб один із них переступив дишло, повернув їх і трохи підвів уперед.*

– *Тпру, сірі!* – Гукнув напарнику: – **Плеце!** – Той подав плече ярма, і цибатий поклав його покірним волам на шиї (В. Чемерис);

2) сполученнями слів, наприклад: *І Черниш командував, почувуючи в собі могутню силу і безмежні права: – Хасцький! Поверни шосе! Шосе поверни на захід! Так! Приціл шість – шістдесят шість!* (О. Гончар); – *Не вичахнуть. Готуйте подушки!* – кричали богунці. – **Трубка нуль сім!** – наказував командир батареї Петро Чиж (О. Довженко);

3) вокативом, наприклад: ... *і, трохи, струсивши каміння з душі, йду додому. – Ганно, Ганно, – хтось гукає мене. Роззираюсь* (Г. Тарасюк).

Отже, односкладні номінативні речення мають синтаксичну специфіку в граматичному ладі сучасної української мови. Уживання номінативних (називних, іменникових) речень зі спонукальним значенням не суперечить узусу української мови, проте це не повною мірою відображено в граматиках української мови, зокрема, у формальних правилах синтаксичної норми.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Бабайцева В. В. Система односоставных предложений в современном русском языке : монография [Текст] / В. В. Бабайцева. – М. : Дрофа, 2004. – 512 с.
2. Біятенко Л. О. Номінативні речення в сучасній українській мові : дис... канд. філол. наук 10.02.02 / Л. О. Біятенко. – К., 1956. – 191с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Вітрук Н. Різновиди односкладних речень репрезентації у сучасній українській літературній мові / Надія Вітрук // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. Випуск 22 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. — Донецьк : ДонНУ, 2011. – С. 155–161.
5. Горяний В. Д. Односкладні речення в українській мові / В. Д. Горяний. – К. : Рад. школа, 1983. – С. 41–65.
6. Грищенко А. П. Номінативне речення / А. П. Грищенко // Українська мова: Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 416–417.
7. Дудик П. С. Із синтаксису простого речення : навч. посібник / П. С. Дудик. – Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 1999. – 298с.
8. Дудик П. С. Звертання-речення в сучасній українській мові / П. С. Дудик // Укр. мова і л-ра в школі. – 1971. – № 5. – С. 37–43.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: синтаксис : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
10. Загнітко А. Проблема односкладного речення у сучасній лінгвістиці // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. Вип. 3. – Донецьк : ДонДУ, 1997. – С. 17–27.
11. Іваницька Н. Л. Наукові основи вивчення синтаксису простого речення : посібник із спецкурсу / Н. Л. Іваницька. – Вінниця : Вид-во Він. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського, 2003. – 109 с.
12. Кадомцева Л. О. Українська мова: синтаксис простого речення / Л. О. Кадомцева. – К. : Вища шк., 1986. – С. 14–29.
13. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладах / С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ [та ін.]; за ред. С. О. Карамана. – К. : Літера ЛТД, 2011. – 560 с.

14. Коржак З. З. Вираження експресивності номінативних речень (на матеріалі сучасних українських художніх текстів) : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / З. З. Коржак. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.
15. Коцюба З. Г. Експресивність номінативних речень як перекладознавча проблема (на матеріалі англійської та української мов) : дис... канд. філол. наук : 10.02.16 / З. Г. Коцюба ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2001. – 209 с.
16. Лекант П. А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке / П. А. Лекант. – М. : Высшая шк., 1974. – 159 с.
17. Лонська Л. І. Структурно-семантичні особливості буттєвих речень в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / Л. І. Лонська. – К., 2001. – 20 с.
18. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – 7-е, изд. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.
19. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові : монографія / М. С. Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.
20. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання : навч. посібник / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.
21. Слинько І. І. Типи простих речень / І. І. Слинько // Українська мова і література в школі. – 1977. – № 9. – С. 51–59.
22. Сучасна українська літературна мова : [в 5-и кн.] / За заг. ред. акад. АН УРСР О. К. Білодіда. – К., 1972. – Кн. 3. Синтаксис. – 515 с.
23. Сушинська І. М. Структурно-функціональні різновиди номінативних речень у сучасній українській мові : автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / І. М. Сушинська. – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.
24. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – Л. : Учпедгиз, 1941. – 620 с.
25. Шульжук К. Ф. До питання про вокативні речення / К. Ф. Шульжук // Граматика мови і граматика слова. – Донецьк : ДонНУ, 2005. – С. 218–228.
26. Шульжук К. Ф. Звертання в українських народних піснях : дис... канд. філол. наук : 10.02.02 / К. Ф. Шульжук ; КДПІ ім. О. М. Горького. – К., 1968. – 278 с

В статье рассмотрены особенности коммуникативной реализации двоих разновидностей односоставных номинативных предложений: побудительных и вокативных со значением побудительной модальности. Уставлены их семантические и структурные характеристики.

Ключевые слова: односоставные номинативные предложения, побудительное значение, вокативные предложения.